

Κεφάλαιο 8 - Η Εργάσιμη Ημέρα

Παρουσίαση Πρώτη – Ενότητες 1 έως και 4 (σελ. 202-234)

Κυριακή 02/06/2024

Εισαγωγή

Το κεφάλαιο 8, ένα από τα πιο μακροσκελή κεφάλαια του Πρώτου Τόμου του Κεφαλαίου (όχι, όμως, το πιο μακροσκελές), είναι το κατεξοχήν εμπειρικό κεφάλαιο. Εδώ εισάγεται ένα πλήθος πραγματολογικών δεδομένων για τις συνθήκες εργασίας κυρίως του αγγλικού προλεταριάτου και κυρίως για τον 19^ο αιώνα. Παράλληλα, ο Μαρξ καταγράφει τις νομοθετικές ρυθμίσεις και τους ενδοκαπιταλιστικούς ανταγωνισμούς για τον καθορισμό του μεγέθους της εργάσιμης ημέρας. Και ταυτόχρονα αποτυπώνει εργατικές διεκδικήσεις για την ελάττωση των ωρών εργασίας. Το υλικό από το οποίο αντλεί είναι πολυποίκιλο: κατά κύριο λόγο βασίζεται στα Γαλάζια Βιβλία, τα Blue Books, που αποτελούσαν ετήσιες αναφορές για την οικονομική δραστηριότητα και την κατάσταση της βιομηχανίας, προς χρήση του Κοινοβουλίου, και χρωστούν το όνομά τους στο γεγονός ότι τυπώνονταν κατά παράδοση με μπλε εξώφυλλο, ήδη από τον 17^ο αιώνα. Αλλά πέρα από στεγνές στατιστικές ανατρέχει σε προσωπικές καταγραφές ελεγκτών εργασίας, σε ιατρικές γνωματεύσεις, σε μαρτυρίες εργατών, στην έκθεση του Ένγκελς για την *Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία* (που δημοσιεύτηκε στα γερμανικά το 1845 και λειτούργησε καταλυτικά για τη φιλία των δύο επαναστατών) καθώς και στις γλαφυρές περιγραφές του Καρόλου Ντίκενς. Τέλος, συμπεριλαμβάνει στο εποπτικό του υλικό μέχρι και προκηρύξεις εργατικών συλλογικοτήτων, όπως οι *Αποφάσεις των Εργατών στη Δουνκέρκη, Πολιτεία της Νέας Υόρκης, 1866* (βλ. σελ. 270-271, υποσημείωση 196), κείμενο στη συγγραφή του οποίου είχε συμβάλει και ο ίδιος ο Μαρξ. Πρόκειται για ένα αρκετά ετερογενές εμπειρικό, πραγματολογικό και εθνογραφικό υλικό, που θα ταίριαζε περισσότερο σε σύγγραμμα κοινωνικής ιστορίας ή κοινωνιολογίας της εργασίας, και απέχει αρκετά από τις αναφορές στις οποίες μας έχει συνηθίσει μέχρι τώρα ο Μαρξ σε λογοτεχνικά έργα και σε επιστημονικές διατριβές πολιτικής οικονομίας.

Αυτό το πλούσιο εμπειρικό και ιστορικό υλικό μας αναγκάζει να στοχαστούμε πάνω στον ρόλο και στη θέση αυτού του 8^{ου} κεφαλαίου στο συνολικό εγχείρημα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας που αναλαμβάνει ο Μαρξ με το Κεφάλαιο. Ο Αλτουσέρ παράκαμπτει το κεφάλαιο αυτό διότι θεωρούσε ότι κακώς έδινε έμφαση στην εμπρόθετη δράση των εκμεταλλευόμενων και όχι σε μια κριτική των μηχανισμών του κεφαλαίου (ομοίως, ο Αλτουσέρ υποτιμούσε και τα πρώτα κεφάλαια και τη σημασία του φετιχιστικού χαρακτήρα του εμπορεύματος στο συνολικό μαρξικό επιχείρημα, συστήνοντας να εκκινεί η ανάγνωση του Κεφαλαίου από το Δεύτερο Μέρος). Αλλά και

οι σχολιαστές που υιοθετούν την προσέγγιση της Συστηματικής Διαλεκτικής προσεγγίζουν το κεφάλαιο για την *Εργάσιμη Ημέρα* με μία σχετική αμηχανία και βιάζονται να το φυλλομετρήσουν, μιας και δεν εντάσσεται ομαλά σε μια συστηματική, λογική ανάγνωση του τόμου. Στις σημειώσεις που ακολουθούν θα προτείνουμε μια ανάγνωση του 8^{ου} κεφαλαίου που θα προσπαθεί να αναδείξει τη μεθοδολογική του λειτουργία και δεν θα το αντιμετωπίσει ως ιντερμέδιο. Η κεντρική μας υπόθεση εργασίας είναι ότι στο κεφάλαιο για την *Εργάσιμη Ημέρα* ο Μαρξ περιγράφει τις ιστορικές διεργασίες μέσα από τις οποίες μπήκε φρένο στην επιθυμία του κεφαλαίου για παράταση του χρόνου εργασίας. Αλλιώς ειπωμένο, και ίσως σε ορολογία που ακόμη δεν μας είναι γνωστή, ο Μαρξ περιγράφει το πώς οι ταξικοί αγώνες ανέκοψαν τη δυνατότητα του κεφαλαίου να αντλεί απόλυτη υπεραξία και το ανάγκασαν να επεκτείνει και να εδραιώσει μεθόδους άντλησης σχετικής υπεραξίας.

Αυτή η ανάγνωση μας οδηγεί σε τρεις πιο συγκεκριμένους ισχυρισμούς και πρίσματα μέσα από τα οποία θα διαβάσουμε το 8^ο κεφάλαιο:

1. Πίσω από τα ιστορικά δεδομένα που παραθέτει ο Μαρξ ανιχνεύουμε μια απόπειρα περιοδολόγησης της καπιταλιστικής σχέσης σε διαφορετικά καθεστάτα συσσώρευσης και μορφές ρύθμισης. Την ορολογία αυτή τη δανειζόμαστε από τη Σχολή της Ρύθμισης που αναπτύχθηκε στη Γαλλία τη δεκαετία του 1970 και δεν εμφανίζεται πουθενά στο υπό εξέταση κεφάλαιο.
2. Η, έστω και περιφερειακή και μη ικανοποιητική, αναφορά του Μαρξ σε ταξικούς αγώνες μας ωθεί να αναλύσουμε τα καθεστάτα συσσώρευσης ως μορφές προσαρμογής του κεφαλαίου στην ταξική πάλη. Επομένως, θα ερμηνεύσουμε τα καθεστάτα συσσώρευσης ως απαντήσεις σε προηγηθέντες κύκλους αγώνα. Θα ανιχνεύσουμε, λοιπόν, στο 8^ο κεφάλαιο μια πρώτη διατύπωση της έννοιας των κύκλων αγώνα που αντλούμε από τα γραπτά του ιταλικού εργατισμού.
3. Ακριβώς επειδή θα ισχυριστούμε ότι το 8^ο κεφάλαιο εισάγει ζητήματα περιοδολόγησης της καπιταλιστικής σχέσης, αυτό μας οδηγεί σε μια συζήτηση για τη σχέση συστηματικής λογικής και ιστορικής λογικής. Με άλλα λόγια, για τη σχέση ανάμεσα στις αφηρημένες λογικές κατηγορίες που συγκροτούν το καπιταλιστικό σύστημα και τη συγκεκριμένη ιστορική εκδίπλωσή τους. Για να λάβει χώρα αυτή η συζήτηση θα πρέπει πρώτα να αναπτυχθούν οι όροι με τους οποίους διαγράφεται η ιστορική απεικόνιση του κεφαλαίου. Οπότε, οι σχετικοί προβληματισμοί θα κατατεθούν στο τέλος της επόμενης συνάντησης, όταν θα έχει ολοκληρωθεί η παρουσίαση της *Εργάσιμης Ημέρας*.

Όπως γράφτηκε και παραπάνω, θα αντλήσουμε αναφορές από τη Σχολή της Ρύθμισης και τον Michel Aglietta, από τη θεωρία των World Systems και της Μακράς Διάρκειας (*longue durée*) των Braudel, Wallerstein και Arrighi, από τον ιταλικό εργατισμό αλλά και από τις κριτικές του Ανοιχτού Μαρξισμού (Open Marxism) στις θεωρίες της Σχολής της Ρύθμισης. Ελπίζουμε, χωρίς περαιτέρω namedropping.

1^η ενότητα: τα όρια της εργάσιμης ημέρας

Το κεφάλαιο εκκινά με την αποδοχή ότι η εργασιακή δύναμη πωλείται από την εργάτρια στην αξία της. Και ο Μαρξ σπεύδει να συμπληρώσει ότι η εργάτρια οφείλει να εργάζεται κάθε μέρα τουλάχιστον όσες ώρες αντιστοιχούν σε αξία αντίστοιχη με την ημερήσια αξία της εργασιακής δύναμης ή αλλιώς με την αξία των μέσων διαβίωσης που καταναλώνει ημερησίως για την αναπαραγωγή της εργασιακής της δύναμης. Αν, λοιπόν, η αξία των κατά μέσο όρο ημερησίων μέσων διαβίωσης της εργάτριας αντιστοιχεί σε 6 ώρες εργασίας, τότε η εργάτρια οφείλει να εργάζεται καθημερινά τουλάχιστον 6 ώρες για να παράξει την αξία αυτών των μέσων διαβίωσης που καταναλώνει. Τον χρόνο αυτόν ημερήσιας εργασίας τον βαπτίζει ο Μαρξ *αναγκαίο τμήμα της εργάσιμης ημέρας* που, αν και όχι σταθερός, είναι ωστόσο δοσμένος για τη συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα και τον δεδομένο παραγωγικό κύκλο.

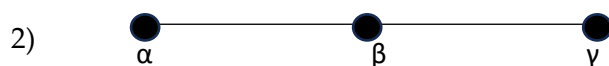
Σελ. 203. Στη συνέχεια ο συγγραφέας του Κεφαλαίου μας υπενθυμίζει το

$$\text{ποσοστό υπεραξίας} = \nu/\mu \Rightarrow \text{χρόνος υπερεργασίας} / \text{αναγκαίος χρόνος εργασίας}$$

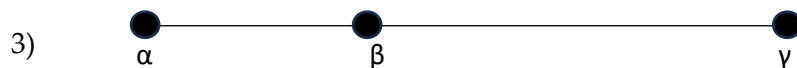
που μας είχε αναπτύξει στο προηγούμενο κεφάλαιο. Τροποποιώντας λίγο το παράδειγμα και τη γραφική παράσταση που προσφέρει ο Μαρξ, και βασιζόμενες στον τύπο του ποσοστού υπεραξίας έχουμε τις εξής τρεις περιπτώσεις:

$$\text{Ποσοστό υπεραξίας} = \frac{\beta\gamma}{\alpha\beta} < 1$$

$$\text{Ποσοστό υπεραξίας} = \frac{\beta\gamma}{\alpha\beta} = 1$$

$$\text{Ποσοστό υπεραξίας} = \frac{\beta\gamma}{\alpha\beta} > 1$$

Όπου:

$\alpha\beta$ – ο αναγκαίος εργάσιμος χρόνος για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης (παραμένει σταθερός και στις τρεις υποπεριπτώσεις)

$\beta\gamma$ – ο χρόνος υπερεργασίας και

$\alpha\gamma$ – ο συνολικός χρόνος της εργάσιμης ημέρας

Ο τύπος αυτός μας δίνει τον λόγο χρόνου υπερεργασίας προς τον αναγκαίο χρόνο εργασίας για την αναπαραγωγή της αξίας της εργασιακής δύναμης, αλλά δεν μας δίνει τα πραγματικά μεγέθη, τις απόλυτες τιμές. Είναι ένας καλός δείκτης του βαθμού εκμετάλλευσης της εργάτριας αλλά δεν μας διδάσκει κάτι για τις πραγματικές ώρες που αυτή εργάζεται καθημερινά.

Έχει σημασία να τονιστεί ότι παρ' όλο που η εργάσιμη ημέρα μπορεί να αναλυθεί θεωρητικά σε αναγκαίο χρόνο και χρόνο υπερεργασίας, η διάκριση αυτή δεν είναι εφικτή εμπειρικά. Κατά τη διάρκεια της εργασίας δεν πέφτει σημαία ούτε χτυπάει κάποιο καμπανάκι που να σηματοδοτούν τη μετάβαση από τον αναγκαίο τμήμα της εργάσιμης μέρας στο τμήμα της υπερεργασίας. Το σημείο αυτό θα σχολιάσει ο Μαρξ στη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου.

Σελ. 204. Το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας είναι ένα ρευστό μέγεθος. Κυμαίνεται, ωστόσο, μεταξύ, καθορίσιμων ορίων.

A. Ως προς το ελάχιστο όριο:

Αφενός το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας θα πρέπει υποχρεωτικά να περιλαμβάνει τον αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή της αξίας των εμπορευμάτων που χρησιμοποιούνται ως μέσα διαβίωσης, με άλλα λόγια για την αναπαραγωγή της αξίας της εργασιακής δύναμης. Επομένως, θα πρέπει πάντοτε να περιλαμβάνει το χρονικό διάστημα αβ.

Δηλαδή $\alpha\gamma \geq \alpha\beta$

Αφετέρου, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εξ' ορισμού προϋποθέτει ότι υπάρχει παραγωγή υπεραξίας. Για να υπάρχει κεφάλαιο θα πρέπει να υπάρχει διαδικασία αξιοποίησης, θα πρέπει να παράγεται υπεραξία και κατά συνέπεια να υπάρχει υπερεργασία. Επομένως, ακόμη και αν ο χρόνος υπερεργασίας είναι ο ελάχιστος, ακόμη και αν το βγ τείνει στο μηδέν, δεν μπορεί ποτέ να εξισωθεί με το μηδέν. Είναι εξ' ορισμού αναγκαίο να υπάρχει κάποιου μεγέθους βγ. Συνεπώς, ο ημερήσιος χρόνος εργασίας θα πρέπει να περιλαμβάνει τον αναγκαίο χρόνο εργασίας αλλά και να μην περιορίζεται μόνο σε αυτόν.

Δηλαδή $\alpha\gamma > \alpha\beta$

B. Ως προς το ανώτατο όριο:

Το ανώτατο όριο της εργάσιμης ημέρας είναι διπλά καθορισμένο από παράγοντες που έχουν να κάνουν με τη φύση και τη φυσιολογία αλλά και από πολιτισμικούς, κοινωνικούς παράγοντες.

B1. Φυσιολογικό όριο. Το φυσικό όριο έγκειται αρχικά στο γεγονός ότι σε μία μέρα περιλαμβάνονται ακριβώς 24 ώρες: ούτε μία παραπάνω. Αυτό συνιστά ένα μέγιστο όριο στην παράταση της εργάσιμης ημέρας, διότι πολύ απλά περαιτέρω παράταση της εργασίας πέρα από τις 24 ώρες το εικοσιτετράωρο θα σήμαινε ότι έχουμε ήδη μπει στην

επόμενη (εργάσιμη) ημέρα. Επιπλέον, στο φυσικό αυτό όριο προστίθεται ένα φυσιολογικό όριο, που έχει να κάνει με το γεγονός ότι η εργασία είναι αδιαχώριστη από τον φορέα της, την εργάτρια. Μετά το πέρας μιας εργάσιμης ημέρας η εργάτρια χρειάζεται χρόνο ώστε να αναπαράγει την εργασιακή της δύναμη, ώστε να μπορέσει να εργαστεί και την επόμενη ημέρα. Ακόμη και αν υπάρχουν διαθέσιμα τα απαραίτητα εμπορεύματα που λειτουργούν ως μέσα διαβίωσης, η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης της εργάτριας απαιτεί και την παρουσία χρόνου που να αφιερώνεται σε αυτήν την αναπαραγωγή. Αλλιώς, η εργασιακή δύναμη δεν θα μπορεί να αναπαράγεται στην ολότητά της και συνεχώς θα φθίνει, μαζί με την υγεία του ίδιου της του φορέα.

B2. Κοινωνικό όριο. Ο Μαρξ μιλάει για ηθικούς φραγμούς που εμποδίζουν την περαιτέρω παράταση της εργάσιμης ημέρας. Αυτοί οι φραγμοί εξαρτώνται από τη «γενική πολιτισμική κατάσταση». Η εργάτρια δεν έχει ανάγκη μόνο από θερμίδες σε οποιαδήποτε μορφή αλλά από αυτό που κοινωνικά θεωρείται ικανοποιητικό γεύμα, δεν χρειάζεται μόνο ξεκούραση αλλά και ψυχαγωγία. Στον προσδιορισμό του ορίου της εκμετάλλευσης υπεισέρχεται πάντοτε και ένα κοινωνικό-πολιτισμικό στοιχείο.

Μέσα από την αναφορά στους ηθικούς-κοινωνικούς φραγμούς ο Μαρξ νεύει, με αρκετή ασάφεια και αρκετά αφηρημένα, ομολογουμένως, προς την κατεύθυνση του κοινωνικού ανταγωνισμού. Πίσω από αυτήν τη «γενική πολιτισμική κατάσταση» δεν υπάρχει μια ομοθυμία και μια εύκολη συναίνεση αλλά μια διαρκής πάλη. Η πάλη αυτή αφορά το ποια εργατικά σώματα αξίζουν και ποια δικαιούνται να αναπαραχθούν —η ιστορία έχει δείξει ότι κάτι τέτοιο δεν είναι αυτονόητο για όλες τις εκμεταλλεζόμενες. Αφορά επίσης το τι ακριβώς συμπεριλαμβάνει η έννοια της αναπαραγωγής. Αφορά το αν τα παιδιά θα δουλεύουν από μικρά και θα μαθαίνουν μια τέχνη ή αν θα έχουν χρόνο για παιχνίδι και αν θα πηγαίνουν σχολείο για να αποκτήσουν κάποια γενική παιδεία. Αφορά αν στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης συμπεριλαμβάνεται ψυγείο και αυτοκίνητο, βραδιές στον κινηματογράφο και καλοκαιρινές διακοπές. Τίποτα από αυτά δεν υπήρξε «γενική πολιτισμική κατάσταση» χωρίς να έχει γίνει πρώτα επίδικο ταξικών διεκδικήσεων.

Σελ. 205. Ξαφνικά όμως ορθώνεται η φωνή του εργάτη...

Η Pepperell στη διατριβή της *Disassembling Capital* ισχυρίζεται ότι στο Κεφάλαιο αφθονούν οι θεατρικές μεταφορές και τεχνικές, τις οποίες επιστρατεύει ο Μαρξ για να αναδείξει διαφορετικές μορφές υποκειμενικοποίησης και επιτέλεσης του εαυτού που καθίστανται κοινωνικά έγκυρες μόνο με την ανάδυση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Στο Κεφάλαιο μιλούν διαφορετικές φωνές, εκφέρονται διαφορετικοί λόγοι, από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στην ακόλουθη σελίδα. Ακούσαμε προηγουμένως τον μονόλογο του κεφαλαιοκράτη που αποζητά ολόένα και περισσότερη ζωντανή εργασία. Τον διακόπτει, όμως, και τον αψηφά η φωνή του εργάτη που ορθώνεται για να διεκδικήσει το δικό του δίκιο. Ο εργάτης καταγγέλλει τον καπιταλιστή ότι τον κλέβει, ότι αθετεί τη συμφωνία: εκεί που συμφώνησαν να πουλήσει μόνο μονοήμερη εργασιακή δύναμη, ο κεφαλαιοκράτης του αποσπά εργασιακή δύναμη

τρίμηρης αξίας. Άλλο πράγμα η μίσθωση εργασίας, διατείνεται, και άλλο η καταλήστευση. Αυτή η κατάσταση πρέπει να σταματήσει διότι αν δεν ξεκουραστεί και δεν αναπληρώσει την εργασιακή του δύναμη ο εργάτης δεν θα μπορέσει να επανέλθει την επόμενη μέρα στη δουλειά και να δουλέψει εξίσου καλά. Και ο εργάτης είναι αποφασισμένος: δεν ικετεύει και δεν παρακαλεί αλλά απαιτεί. Όπως ο καπιταλιστής, ως αγοραστής εργασιακής δύναμης, έχει κάθε δικαίωμα να διαθέσει το εμπόρευμα που αγόρασε καταπώς αυτός κρίνει, έτσι και ο εργάτης, ως πωλητής εργασιακής δύναμης, έχει και αυτός κάθε δικαίωμα να προστατεύσει το εμπόρευμα του και να προασπιστεί την αναπαραγωγή του.

Προκύπτει λοιπόν εδώ μια αντινομία, δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα, και τα δύο εξίσου επικυρωμένα από το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής. Μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία. Και έτσι, στην ιστορία της καπιταλιστικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας εμφανίζεται ως αγώνας για τα όρια της εργάσιμης ημέρας —ένας αγώνας μεταξύ του συνολικού κεφαλαιοκράτη, δηλαδή της τάξης των κεφαλαιοκρατών, και του συνολικού εργάτη, ή της εργατικής τάξης (σελ. 206).

Έχουμε εδώ την πρώτη σαφή αναφορά στην πάλη των τάξεων, που συγκροτείται ακριβώς γύρω από την ύπαρξη αντιδιαμετρικών και ανταγωνιστικών συμφερόντων. Και μεταξύ αντίρροπων δυνάμεων μπορεί να επικρατήσει μόνο η ισχυρότερη. Δύο ξεχωριστά υποκείμενα έρχονται σε σύγκρουση, δύο φωνές αντιπαρατίθενται, δύο θεατρικοί χαρακτήρες διαξιφίζονται και ξιφουλκούν στην κορύφωση του έργου. Πραγματικό σαιξπηρικό δράμα. Ο ταξικός αυτός ανταγωνισμός θα διαμορφώσει όλη την ιστορική εξέλιξη του μεγέθους της εργάσιμης ημέρας και θα συγκροτήσει το ιστορικό αφήγημα που επιχειρεί να αποτυπώσει ο Μαρξ σε τούτο το κεφάλαιο.

Εντούτοις, δεν θα πρέπει να μας διαφύγει μια σημαντική λεπτομέρεια: προς επίρρωση της Pepperell, στο σημείο αυτό δεν έχουμε μόνο την κλιμάκωση των συγκρούσεων μιας θεατρικής πράξης αλλά μια τεχνική εγκιβωτισμού, γνωστή και αυτή στο ελισαβετιανό θέατρο. Ο Μαρξ δεν βάζει μόνο τις δύο τάξεις να παίζουν διαφορετικούς και ανταγωνιστικούς ρόλους επί σκηνής αλλά στήνει παράλληλα μία εκδοχή θεάτρου εν θεάτρω. Ο κεφαλαιοκράτης επιτελεί έναν τυχαίο αγοραστή:

Ο κεφαλαιοκράτης επικαλείται λοιπόν το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής. Όπως κάθε άλλος, αγοραστής, έτσι και αυτός επιδιώκει να αποκομίσει το μεγαλύτερο δυνατό όφελος από τη χρηστική αξία του εμπορεύματός του (σελ. 204-205),

ενώ ο εργάτης, όταν καταλαμβάνει το προσκήνιο για να εκφωνήσει τον μονόλογό του, στην ουσία υποδύεται τον απλό εμπορευματοκάτοχο, παίζει τον πωλητή:

Εσύ κι εγώ γνωρίζουμε στην αγορά μόνο έναν νόμο, το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής (σελ. 205).

Λίγο πιο κάτω:

Μου κηρύττεις διαρκώς το ευαγγέλιο της «φειδούς» και της «εγκράτειας». Καλώς λοιπόν! Θα διαχειριστώ ως έλλογος, λιτός οικονόμος τη μοναδική περιουσία μου, την εργασιακή δύναμη, και θα απέχω από κάθε ξέφρενο ξόδεμά της (σελ. 205).

Και αμέσως μετά:

Απαιτώ την κανονική εργάσιμη ημέρα διότι απαιτώ την αξία του εμπορεύματός μου, όπως κάθε άλλος πωλητής (σελ. 206).

Τα πρόσωπα του δράματος δεν είναι απλά ένας κεφαλαιοκράτης και ένας εργάτης, αλλά ένα βαμπίρ που φορά το προσωπείο του αγοραστή χρηματοκάτοχου και ένας εργάτης που υποδύεται τον απλό εμπορευματοκάτοχο. Ο εργάτης οικειοποιείται τις ιδιότητες του καπιταλιστή, ενδύεται τη «χαρακτηρολογική του μάσκα». Αμφότεροι προασπίζονται τα εμπορεύματα που κατέχουν με την ίδια αποφασιστικότητα, αμφότεροι λειτουργούν με ασκητικότητα, σύνεση και εγκράτεια, με την ίδια ηθική της εργασίας. Και για τους δύο «η εργατικότητα, η λιτότητα και η φιλαργυρία αποτελούν συνεπώς τις κύριες αρετές τους» (σελ. 109). Και οι δύο συμπεριφέρονται ως εάν κατοικούσαν σε «μια αληθινή Εδέμ των φυσικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (σελ. 150). Και οι δύο ενστερνίζονται το ίδιο αξιακό σύστημα: «ελευθερία, ισότητα, ιδιοκτησία και Bentham» (σελ. 150). Την ίδια γλώσσα ομιλούν, στις ίδιες αρχές λειτουργίας του ελεύθερου εμπορίου υπακούουν, τον ίδιο δικαιωματισμό επικαλούνται. Ο εργάτης ορθώνει περήφανα το ανάστημά του στον κεφαλαιοκράτη και του αντιτίθεται: τον εγκαλεί, ωστόσο, διότι δεν τήρησε κατά γράμμα την εργασιακή σύμβαση και προειδοποιεί πως θα του φέρει την επιθεώρηση εργασίας.

Ο Μαρξ στήνει εδώ τη σκηνή της πάλης των τάξεων. Και μας προετοιμάζει για να μας εξιστορήσει την εξέλιξη της εργάσιμης ημέρας μέσα ακριβώς από την ιστορική διαδρομή αυτής της ταξικής πάλης. Παράλληλα, ωστόσο, το κείμενο το διατρέχει ένα υπόγειο νήμα που καταδεικνύει πως η πάλη αυτή διαμείβεται εντός ενός πλαισίου που καθορίζεται από τον αστικό πολιτισμό. Ο Μαρξ σκηνοθετεί την τιτάνια σύγκρουση των δύο κεντρικών χαρακτήρων αλλά την πλαισιώνει με το εύρημα του θεάτρου-εντός-του-θεάτρου. Είναι σαν να μας διαβεβαιώνει από τη μία ότι η ταξική πάλη διατρέχει όλη την ιστορία της καπιταλιστικής σχέσης και διαμορφώνει τους όρους της, ενώ από την άλλη, πιο υποβολιμαία, μας υπενθυμίζει ότι — πάντοτε; Ενίοτε; Οι προσδιορισμοί απουσιάζουν από τη συγκεκριμένη καταγραφή— η πάλη αυτή εγγράφεται εντός του πλαισίου της καπιταλιστικής λογικής. Διαγράφεται ευκρινώς μια εξωτερική σύγκρουση ενώ υπονοείται παράλληλα μια εσωτερικότητα των δύο πόλων της σύγκρουσης αυτής. Το νόημα του κειμένου είναι αμφίσημο. Όπως αμφίσημη είναι και η έκβαση της ίδιας της πάλης των τάξεων.

Αναστοχασμός ενότητας

1. Στη πρώτη ενότητα του 8^{ου} κεφαλαίου μιλήσαμε για τα όρια της εργάσιμης μέρας, τα φυσικά και τα κοινωνικά κ.λπ. Υπάρχει ένας διαχωρισμός θα λέγαμε, για τους άντρες τουλάχιστον, ανάμεσα στην εργάσιμη μέρα και στον ελεύθερο χρόνο. Στις ώρες,

δηλαδή, της δουλειάς και της ξεκούρασης. Παρ' όλα αυτά βλέπουμε ότι η δουλειά επηρεάζει και καθορίζει, θέλοντας και μη, και τη ζωή μας έξω από τις ώρες στη δουλειά. Τα παραδείγματα του ετεροκαθορισμού αυτού είναι αμέτρητα, η ώρα που θα ξυπνήσουμε το πρωί για να πάμε δουλειά, η ώρα που θα κοιμηθούμε για να είμαστε ξεκούραστες για τη δουλειά, το σπίτι που θα νοικιάσουμε για να είμαστε κοντά στη δουλειά μας, το εισιτήριο λεωφορείου για να πάμε στη δουλειά, η καθημερινή που θα κάτσουμε σπίτι για να ξεκουραστούμε από τη δουλειά και η λίστα συνεχίζεται. Το παρακάτω ποίημα της Marie Cohen φαίνεται αρκετά ταιριαστό για να κάνω backup το point μου. Παρατηρήστε και το τέλος σχεδόν κάθε στίχου: for/from/to

Slavery Wasn't Abolished	Taking breaks from
8 hours? It's more than 8 hours	resting up from
It's getting up in time for	sneaking fringe benefits from
and eating a good breakfast for	resting up from
and staying home evenings for	getting ready for
and going to bed in time for	buying uniforms for
so you can rest up from	resting up from
	getting ready for
Living close by to	staying healthy for
not straying too far from	taking vacations from
buying a decent car for	getting transferred from
or paying a bus to	waking up for
or paying a train to	getting enough sleep for
or getting a friend to	early to bed for
eating lunch from a paper bag	early to rise for
on the premises of or	resting up from
paying two bucks for ham fat on stale rye	waking up for
across the street from	resting up from
	waking up for
	resting up from
	having dreams about
	Marie Cohen

Θα μπορούσε να θεωρηθεί όλος αυτός ο χρόνος, που ετεροκαθορίζεται από την εργασία, κομμάτι της εργάσιμης μέρας; Θα μπορούσε να αποτελέσει ευνοϊκό πεδίο για τη δημιουργία αγώνων και διεκδικήσεων για τη συλλογική μας ανατίμηση; Ας πάρουμε π.χ. το κομμάτι των μετακινήσεων, ζήτημα γύρω από το οποίο έχουν τρέξει ήδη αγώνες στο παρελθόν. Για να ξεκινήσεις δουλειά μία συγκεκριμένη ώρα, πρέπει να υπολογίσεις να φύγεις αρκετά νωρίτερα από το σπίτι για να πάρεις λεωφορείο ή να μπεις στο αμάξι, χάνεις χρόνο από τη ζωή σου δηλαδή, και το κόστος της μεταφοράς πέφτει στην πλάτη σου εν τέλει. Ένα παράδειγμα αγώνα γύρω από αυτό παίρνουμε από την Ιταλία στα 70ς (surprise surprise) όπου αναδύθηκε ένα αίτημα, από μία (μειοψηφική) τάση από αυτόνομες ομάδες εργαζομένων, για πληρωμή των εργαζομένων για το χρόνο των μετακινήσεων τους. Αντίστοιχα, από πλευράς του κράτους έχουν καθιερωθεί πλέον κάποιες «εκπτώσεις» στα μέσα μεταφοράς έτσι ώστε να μειωθεί το κόστος

αναπαραγωγής της εργασιακής τους δύναμης και έτσι να διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα και ο μισθός τους.

2. *double shift-triple shift*

Δεν γίνεται όμως καμία αναφορά από τον Μαρξ στο γεγονός ότι για τις γυναίκες η διάκριση ανάμεσα στην εργάσιμη μέρα και στον «ελεύθερο χρόνο» είναι αρκετά δυσδιάκριτη. Για τους άντρες εργάτες είναι ενδεχομένως ξεκάθαρη αυτή η διάκριση, από τις πύλες του εργοστασίου, του γραφείου και την είσοδο στο σπίτι. Για τις γυναίκες μετά τη λήξη της μισθωτής εργασίας ξεκινάει μία άλλη βάρδια (*double shift*) που δεν γνωρίζει φυσικά και κοινωνικά «όρια»: αυτή της αναπαραγωγικής εργασίας με το μαγείρεμα του φαγητού, την ανατροφή των παιδιών, το καθάρισμα του σπιτιού κ.α. Πλέον γίνεται λόγος ακόμα και για τριπλή βάρδια (*triple shift*) όσον αφορά τη συναισθηματική εργασία. Οι γυναίκες πρέπει να είναι πάντα διαθέσιμες για να παρηγορήσουν τον σύζυγο μετά από μία δύσκολη μέρα στη δουλειά, να παίξουν με τα παιδιά, να είναι χαμογελαστές και συμπονετικές.

Γιατί ο Μαρξ όμως μένει σιωπηλός στο Κεφάλαιο γύρω από αυτό; Παρ' όλο που θέλουμε να επεκταθούμε εκτενέστερα γύρω από τη σιωπή του Μαρξ σε ζητήματα φύλου καθ' όλη τη διάρκεια του Κεφαλαίου πέρα από διάσπαρτες υποσημειώσεις και σχόλια, σε ξεχωριστή παρουσίαση, *let's just say this for the moment*: Μέρος της απάντησης του γιατί ο Μαρξ έμεινε σιωπηλός είναι πως και ο ίδιος ενδεχομένως δεν παρέμεινε ανεπηρέαστος από την πατριαρχική τάση που θεωρεί τη γυναικεία αναπαραγωγική εργασία ως μία φυσική, ενστικτώδη και εν μέρει βιολογική δραστηριότητα. (Federici, *Η Πατριαρχία του Μισθού*). Έχουμε υπόψη μας και άλλες ερμηνείες αλλά ας αφεθούν για τη συζήτηση ή ακόμα καλύτερα για τη ξεχωριστή παρουσίαση. Απλά τα *teaser* είναι ακαταμάχητα.

3. Η εμπορευματική ανταλλαγή, μας λέει ο Μαρξ, επικυρώνει δύο ίσα και αντιτιθέμενα δικαιώματα, αυτό του χρηματοκράτοχου και αυτό του εμπορευματοκράτοχου (όπου εμπόρευμα είναι η εργασιακή δύναμη). Και μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία. Ο Χέγκελ, στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*, αρχικά συμμερίζεται ότι «η κοινωνία-των-ιδιωτών είναι το πεδίο μάχης του ατομικού ιδιωτικού συμφέροντος όλων εναντίον όλων». Στο παιχνίδι της ζωής, θα προσέθεταν κάποια παιδιά με μεγάλη ζέση. Και εδώ έχουμε μια πρώτη απόκλιση με τον Μαρξ: ενώ για τον Χέγκελ σε πρώτο επίπεδο η κοινωνία των ιδιωτών είναι ένας *bellum omnium contra omnes*, για τον Μαρξ ο πόλεμος εκτυλίσσεται μεταξύ τάξεων. Ωστόσο ο Χέγκελ σπεύδει να συμπληρώσει ότι ενώ κάθε ιδιώτης υπερασπίζεται το ατομικό του δικαίωμα, την ίδια στιγμή προτάσσει και ένα αίτημα ενός πιο αφηρημένου δικαίου, μια πιο καθολικεύσιμη πρόταση για το τι θα ήταν σωστό να συμβεί. Μέσα στην υπεράσπιση του επί μέρους συμφέροντος υπάρχει ήδη, κατά τρόπο αντιφατικό, μια επίκληση σε μία γενική ηθική, ένα αίτημα καθολικευσιμότητας. Υπερασπιζόμενος τα δίκια του ο ιδιώτης διανοίγεται σε μια πιο διευρυμένη, πιο υψηλή κατηγορία Δικαίου. Στον Χέγκελ αυτή η αντίφαση οδηγεί σε μια ανώτερη βαθμίδα, στην κατηγορία της ηθικής και κατόπιν σε αυτήν της νομοθετικής εξουσίας και του Κράτους. Ο Μαρξ, από την άλλη, εδώ εμμένει στον ταξικό πόλεμο. Έχουμε εδώ μια δεύτερη απόκλιση;

2^η ενότητα: η βουλιμία για υπερεργασία. Εργοστασιάρχης και Βογιάρος

Διάφορες συγκρίσεις εκτυλίσσονται σε αυτήν την ενότητα: άλλοτε εντοπίζονται αποκλίσεις και άλλοτε ομοιότητες.

Α) Στην ενότητα αυτή ο Μαρξ αντιπαράβάλλει την απόσπαση υπερεργασίας όπως αυτή λαμβάνει χώρα στη βιομηχανοποιημένη Αγγλία και την Ανατολική Ευρώπη.

Β) Παράλληλα εξετάζει διάφορες μορφές που παίρνει η άντληση υπεραξίας εντός της καπιταλιστικής σχέσης.

Γ) Συγχρόνως εγκαθιστά μια ριζική διαφοροποίηση ανάμεσα στην υπερεργασία σε προγενέστερους τρόπους παραγωγής και στην υπερεργασία όπως εκδηλώνεται εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Η υπερεργασία δεν είναι φαινόμενο που αναδύεται για πρώτη φορά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: συνοδεύει κάθε ιστορική κοινωνική μορφή όπου επικρατούσε η κυριαρχία. Κάθε ιεραρχικά δομημένη ανθρώπινη κοινωνία βασιζόταν στην υπερεργασία των υποτελών. Ίσως θα μπορούσαμε να γράψουμε απλά «κάθε ανθρώπινη κοινωνία»; Ωστόσο, ο Μαρξ εντοπίζει τρεις κεντρικές ιδιαιτερότητες της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας που τη διαφοροποιούν από τις προηγούμενες κοινωνίες:

1. Οι άρχουσες τάξεις στις προγενέστερες ιεραρχικές κοινωνίες έθεταν ως ρητό στόχο τους την απόκτηση υλικού πλούτου, αξιών χρήσης μέσα από τον εξαναγκασμό των υποτελών σε υπερεργασία. Ο υλικός αυτός πλούτος μπορεί τύγχανε θησαυρισμού, επίδειξης, ξέφρενης διασπάθισης ή ποτλατσικής καταστροφής, αδιάφορο. Όμως σε κάθε ταξική κοινωνία η άρχουσα τάξη καρπώνονταν το υπερπροϊόν. Αντίθετα, στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία αντί για συσσώρευση υλικού πλούτου έχουμε συσσώρευση αξίας. Η κεντρική επιδίωξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι η άντληση υπεραξίας και όχι η απόσπαση υπερπροϊόντος και αυτή η επιδίωξη δεν γνωρίζει φραγμούς και όρια.
2. Η «απεριόριστη ανάγκη» αυτή για ολοένα και μεγαλύτερη συσσώρευση υπεραξίας προκύπτει «από τον ίδιο τον χαρακτήρα της παραγωγής» (σελ. 207) και όχι από κάποιο καπρίτσιο της κυρίαρχης τάξης. Η απαίτηση για υπερεργασία των υποτελών δεν εκκινεί από την επιθυμία των κυρίαρχων αλλά υπαγορεύεται από την ίδια τη λογική γύρω από την οποία συνάπτεται ο κοινωνικός δεσμός. Το drive αυτό είναι εγγεγραμμένο στον χαρακτήρα του κοινωνικού δεσμού και όχι στις βουλήσεις των υποκειμένων.
3. Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες η διάκριση μεταξύ αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας έπαιρνε υλική μορφή μέσα από τον θεσμό της αγγαρείας. Οι δουλοπάροικοι ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται στα τσιφλίκια του τοπικού άρχοντα και κατόπιν είχαν το ελεύθερο να καλλιεργούν τη δική τους ιδιοκτησία

ή να φροντίζουν τις κοινές γαίες και τα commons των κοινοτήτων. Ο εξαναγκασμός σε αγγαρεία απέδιδε στην υπερεργασία μια εξωτερική μορφή, ορατή και άμεσα κατανοητή σε όλους και όλες. Αντιθέτως, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής το όριο μεταξύ αναγκαίας εργασίας για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης και υπερεργασίας είναι εσωτερικό, κρυμμένο μέσα στη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, παύει να είναι ορατό. Πλέον, «η υπερεργασία και η αναγκαία εργασία συμφύρονται» (σελ. 208). Η υπερεργασία μυστικοποιείται, συσκοτίζεται και όχι μόνο στις συνειδήσεις, όχι κυρίως στις συνειδήσεις αλλά στην ίδια την κοινωνική πρακτική. Ο Μαρξ είναι ικανός να φτιάξει γραφήματα αβ και βγ που να αποδίδουν σχηματοποιημένα τη διάκριση μεταξύ αναγκαίου χρόνου εργασίας και υπερεργασίας αλλά σε μια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία είναι αδύνατο να χαράξουμε μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο χρόνων. Αναγκαία εργασία και υπερεργασία συμφύρονται σε κάθε στιγμή, σε κάθε δευτερόλεπτο.

Σελ. 207-208. *η εργασία των νέγων στις νότιες Πολιτείες της [Βορειο]αμερικανικής Ένωσης...*

Μας λέει ο Μαρξ ότι όταν οι λαοί εντάσσονται «σε μια διεθνή αγορά που κυριαρχείται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» (σελ. 207) τότε «στις βάρβαρες φρικωδίες της δουλείας, της δουλοπαροικίας κ.λπ. προστίθεται και η πολιτισμένη φρικωδία της υπέρμετρης εργασίας» (σελ. 207). Όταν, λοιπόν, οι αποικίες της Αμερικής εντάχθηκαν στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία — εδώ το κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ως μια παγκόσμια, υπερεθνική κοινωνική μορφή— τότε η εργασία των μαύρων δούλων πέρασε από έναν αρχικό «μετριοπαθή πατριαρχικό χαρακτήρα» (σελ. 207) εξαρτημένης εργασιακής σχέσης —ότι και αν σημαίνει για τον Μαρξ αυτός ο κατά πολύ αμφισβητήσιμος «μετριοπαθής πατριαρχικός χαρακτήρας»— σε ένα «υπολογισμένο και υπολογιστικό σύστημα» (σελ. 208). Με άλλα λόγια, η επιβολή της λογικής της αξίας υπήγαγε την εργασία των μαύρων στην καπιταλιστική σχέση. Η έννοια της υπαγωγής δεν μας έχει δοθεί ακόμη αλλά περί αυτού πρόκειται. Από ένα σύστημα βασισμένο στη συσσώρευση υλικού πλούτου περάσαμε σε ένα εκμεταλλευτικό σύστημα που βασίζεται στην υπολογισμένη και μεθοδική απόσπαση υπεραξίας, κάτι που διατυπώνει ρητά ο συγγραφέας στο ακόλουθο χωρίο:

Δεν επρόκειτο πια για την απόσπαση μιας ορισμένης μάζας χρήσιμων προϊόντων από αυτόν. Επρόκειτο τώρα για την παραγωγή της ίδιας της υπεραξίας. Μια κατάσταση παρόμοια, για παράδειγμα, με την αγγαρεία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (σελ. 208).

Επομένως, τουλάχιστον όσον αφορά το συγκεκριμένο απόσπασμα, η εργασία των μαύρων δούλων στις φυτείες του Αμερικανικού Νότου και των κολίγων της Ανατολικής Ευρώπης, κατά τον 19^ο αιώνα, συνδέεται με τη δημιουργία αξίας. Αυτή η θέση έχει ιδιαίτερη σημασία διότι μέχρι τώρα ο Μαρξ συνέδεε την ανάδυση της καπιταλιστικής νεωτερικότητας με την ανάδυση μιας συγκεκριμένης μορφής υποκειμενικότητας: αυτής

του ελεύθερου ατόμου και συγκεκριμένα της ελεύθερης εργάτριας, που απολαμβάνει μια διπλή ελευθερία. Επαναλαμβάνουμε εδώ μια διατύπωση του Τέταρτου Κεφαλαίου για τη *Μετατροπή του Χρήματος σε Κεφάλαιο*:"

Για τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο θα πρέπει λοιπόν ο χρηματοκάτοχος να βρίσκει τον ελεύθερο εργάτη στην αγορά εμπορευμάτων, ελεύθερο με το διπλό νόημα ότι [αφενός] ως ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργασιακή δύναμή του ως εμπόρευσμά του και ότι από την άλλη πλευρά δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, είναι τελείως ελεύθερος και αδέσμευτος από όλα τα πράγματα που είναι απαραίτητα για την πραγματοποίηση της εργασιακής δύναμής του (σελ. 144).

Στη μισθωτή εργάτρια έλαχε αυτή η διπλή ελευθερία: να μπορεί να διαθέτει την εργασιακή της δύναμη κατά βούληση, με σύναψη ελεύθερου συμβολαίου σε όποιον μισθωτή αυτή επιλέγει, και συγχρόνως να μην έχει άλλον τρόπο να αναπαραχθεί πέρα από την πώληση της εργασιακής της δύναμης. Αυτό δεν σημαίνει ότι στον καπιταλισμό δεν υπάρχει καταναγκασμός, τουναντίον. Σημαίνει, ωστόσο, ότι στη σφαίρα της κυκλοφορίας έχουμε ελεύθερα υποκείμενα που αυτοβούλως συνάπτουν συμβόλαιο και επιδίδονται σε δοσοληψίες σύμφωνα με το γράμμα του νόμου, και κατόπιν, όταν καταδυθούμε στον κρυφό τόπο της παραγωγής, εκεί θα αντικρύσουμε την εργασιακή πειθαρχία, την επιτήρηση, τον εξαναγκασμό και την ανελευθερία της κεφαλαιακής σχέσης. Ωστόσο, στην ενότητα που εξετάζουμε, ο Μαρξ χαρακτηρίζει ως αξιοποιητικές (και επομένως και αξιογεννητικές) εργασιακές διαδικασίες που όχι μόνο εξελίσσονται κάτω από αμείλικτη σκληρότητα και πειθαρχία αλλά και δεν προϋποθέτουν να έχει προηγηθεί ελεύθερη σύναψη συμβολαίου και να έχουν αναγνωριστεί ατομικά ή εργασιακά δικαιώματα κατά την κυκλοφορία. Ο ανθρωπολογικός τύπος της ελεύθερης εργάτριας απουσιάζει από τις φυτείες των αποικιών και από τις αγροικίες του σιτοβολώνα της Ευρώπης, εντούτοις η υπεραξία είναι παρούσα.

Η συζήτηση αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι τέτοιες εργασιακές σχέσεις δεν αφορούν μόνο το παρελθόν ή τα περιθώρια της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η ίδια προβληματική μπορεί να επεκταθεί στην καταναγκαστική εργασία που επέβαλαν τα φασιστικά καθεστώτα, στην εργασία των τροφίμων στα σωφρονιστικά ιδρύματα, στην παιδική εργασία, στο τράφικινγκ. Ενδεχομένως, θα έλεγαν κάποιες, ακόμη και στην οικιακή εργασία που παραδοσιακά αποδίδεται στις γυναίκες. Αλλά επιπλέον, μας θέτει ζητήματα για το πώς εννοιολογούμε την ίδια την καπιταλιστική σχέση. Θα μπορούσαμε να υιοθετήσουμε μια στενή ερμηνεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπου αυτός προϋποθέτει τη διπλή ελευθερία της μισθωτής εργάτριας, και να ορίσουμε τις άλλες μορφές καταναγκαστικών εργασιακών σχέσεων ως μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής που επιβιώνουν εντός του ίδιου κοινωνικού σχηματισμού. Ή, από την άλλη, θα μπορούσαμε να διατηρήσουμε μια εκτατική ερμηνεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπου επιβαλλόμενη εργασία και ελεύθερη μισθωτή σχέση αποτελούν απλώς διαφορετικές στιγμές του. Φυσικά τίποτα δεν μας εμποδίζει να διατυπώσουμε και διάφορες ενδιάμεσες θέσεις. Feel free.

Στη συνέχεια ο Μαρξ συγκρίνει δυο διαφορετικές εκδοχές της εκμεταλλευτικής σχέσης σε Ανατολική και Δυτική Ευρώπη, με όχημα δυο αντίστοιχες μορφές νομοθετικής ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων. Μας παρουσιάζει δύο διακριτές εκδοχές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όχι μια σύγκριση μεταξύ καπιταλισμού και φεουδαρχίας: στην Ανατολική Ευρώπη έχουμε διατήρηση της εξωτερικής μορφής της αγγαρείας, ενταγμένης, όμως, στην καπιταλιστική σχέση καθώς πλέον η υπερεργασία δεν δημιουργεί απλά πλεόνασμα για τους άρχοντες αλλά υπεραξία· στη Δυτική Ευρώπη έχουμε αντικατάσταση της αγγαρείας με τη μισθωτή σχέση όπου η υπερεργασία δεν αποκτά εξωτερική ορατή μορφή αλλά παραμένει κρυμμένη μέσα στην εργάσιμη ημέρα. Ακόμη και αν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες διατηρείται το σχήμα της εργασίας ως υπηρεσίας προς τον φεουδάρχη, αυτό το σχήμα επιβιώνει μόνο ως κενό κέλυφος, ως εξωτερική μορφή ενός περιεχομένου που πλέον είναι αφομοιωμένο στην καπιταλιστική λογική. Όπως θα το περιμέναμε, εξάλλου, μιας και στην Τρανσυλβανία κυριαρχούν τα βαμπίρ του κεφαλαίου.

Στις περιοχές προέλευσης των μυθικών βαμπίρ η δουλοπαροικία καταργείται επίσημα δια νόμου το 1831 με το *Règlement Organique*, τον Κώδικα της Αγγαρείας του στρατηγού Κίσελεφ. Στην Αγγλία, την ίδια περίπου εποχή, οι Εργασιακοί Νόμοι, τα *Factory Acts*, ρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις στον δευτερογενή τομέα και στη ραγδαία αναπτυσσόμενη αγγλική βιομηχανική παραγωγή. Δυο νομοθετικές ρυθμίσεις που αναδεικνύουν τη διαφοροποίηση αλλά και τη συνάφεια των δύο κοινωνικών σχηματισμών. Ποια, ωστόσο, είναι η πραγματική λειτουργία αυτής της σύγκρισης, για ποιον λόγο ο Μαρξ επιλέγει να αντιπαραβάλλει το ρωσικό *Règlement Organique* με τα βρετανικά *Factory Acts*;

Σε μια πρώτη ανάγνωση, η αντιπαραβολή αυτή εξυπηρετεί στην αποτύπωση μιας διαφοράς: ο Κώδικας της Αγγαρείας, αν και φαινομενικά έρχεται να καταργήσει τις συνθήκες εξάρτησης του φεουδαρχικού καθεστώτος, στην πραγματικότητα επεκτείνει, συστηματοποιεί και κανονικοποιεί την αγγαρεία και ως εκ τούτου την υπερεργασία. Αν και ευαγγελίζεται την κατάργηση της επιβαλλόμενης εργασίας στους τοπικούς άρχοντες, ο νόμος εκσυγχρονίζει απλά αυτό το καθεστώς και προσαρμόζει την αγγαρεία στις απαιτήσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Ο νόμος «είχε βεβαίως υπαγορευθεί από τους ίδιους τους βογιάρους» (σελ. 209) και «ήταν μια θετική έκφραση της βουλιμίας για υπερεργασία, βουλιμία την οποία νομιμοποιεί κάθε παράγραφος» (σελ. 210). Σε αντιδιαστολή, οι Εργασιακοί Νόμοι της Μεγάλης Βρετανίας

συνιστούν αρνητικές εκφράσεις της ίδιας βουλιμίας. Οι νόμοι αυτοί χαλιναγωγούν την ορμή του κεφαλαίου για άμετρη απομύζηση της εργασιακής δύναμης με τον βίαιο περιορισμό της εργάσιμης ημέρας από το κράτος, και μάλιστα από ένα κράτος το οποίο κυριαρχείται από τον κεφαλαιοκράτη και το γαιοκτήμονα (σελ. 210).

Αν, λοιπόν, στην Ανατολική Ευρώπη ο νόμος εξυπηρετεί τα συμφέροντα των αρχόντων, στην Αγγλία φαίνεται να ανταγωνίζεται τα άμεσα συμφέροντα των βιομηχάνων και να

προστατεύει την εργατική τάξη από την άμετρη βουλιμίας τους. Πού οφείλεται αυτή η διαφορά; Ο Μαρξ αποδίδει αρχικά αυτή τη διαφοροποίηση στην ύπαρξη ενός ισχυρού εργατικού κινήματος στη Γηραιά Αλβιόνα, «ένα εργατικό κίνημα που κάθε μέρα λάμβανε όλο και πιο απειλητικές διαστάσεις» (σελ. 210) και εξανάγκασε το κράτος να παρέμβει ώστε να ρυθμίσει τις εργασιακές σχέσεις. Σε πρώτο επίπεδο, επομένως, διαμορφώνεται το εξής σχήμα: σε δύο διαφορετικές επικράτειες του καπιταλιστικού σχηματισμού έχουμε δύο διαφορετικές ρυθμίσεις των εργασιακών σχέσεων. Στην Τρανσυλβανία, όπου η εργατική τάξη έχει μικρή δύναμη, η νομοθεσία ευνοεί τους γαιοκτήμονες και επιβάλλει υπερεργασία. Αντίθετα, στην Αγγλία, όπου υπάρχει ισχυρή εργατική τάξη, το κράτος αναγκάστηκε να παρέμβει με ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους εργάτες. Το μέγεθος της υπερεργασίας και της εργάσιμης ημέρας καθορίζεται από τη ισχύ των συγκρουόμενων μετώπων της ταξικής πάλης. Πράγματι, μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία.

Μια δεύτερη ανάγνωση, εντούτοις, μπορεί να αναδείξει ομοιότητες αντί για διαφορές μεταξύ των δύο νόμων. Στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ο νόμος, στο όνομα της κατάργησης της δουλοπαροικίας, εδραιώνει την υπερεργασία με τη μορφή της αγγαρείας. Ευαγγελίζεται την ανακούφιση των κολίγων αλλά ουσιαστικά μετασχηματίζει την εκμετάλλευσή τους. Θα μπορούσαμε, ίσως να ανιχνεύσουμε την ίδια πρόθεση πίσω από τους Εργασιακούς Νόμους των Άγγλων μεταρρυθμιστών;

Σελ. 210. Πέρα από ένα εργατικό κίνημα... στη Γαλλία.

Σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη, τόσο στην Αγγλία όσο και στη Γαλλία αλλά και στη Γερμανία η υγεία και η σωματική διάπλαση των εργατών φθίνει. Πληθαίνουν οι επιδημίες και οι κληρωτοί δεν πληρούν τα σωματικά κριτήρια κατάταξης. Όπως η εντατική καλλιέργεια εξάντλησε το έδαφος και κατέστησε αναγκαία τη μαζική χρήση κοπριάς από πουλιά για την αναπλήρωση των θρεπτικών συστατικών της καλλιεργήσιμης γης, έτσι και η υπερεργασία έχει εξαντλήσει τη ζωτικότητα της εργατικής τάξης και δεν επιτρέπει την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Επομένως, η νομοθετική ρύθμιση των Factory Acts έρχεται να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα, όχι μόνο προκειμένου να υπερασπιστεί την εργατική τάξη αλλά και προκειμένου να διασφαλίσει τη μακροπρόθεσμη κερδοφορία του κεφαλαίου και τη διευρυμένη αναπαραγωγή της ίδιας της καπιταλιστικής σχέσης. Θα πρέπει να υπάρχουν υγιείς εργάτριες για να συνεχίσει να αντλεί από αυτές υπεραξία το κεφάλαιο. Οι φιλεργατικοί Άγγλοι μεταρρυθμιστές δεν μεριμνούν μόνο για τα συμφέροντα των εργατριών: συγκρούονται με την κοντόθωρη οπτική του άμεσου συμφέροντος των βιομηχάνων για να προασπίσουν τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά τους.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, συνεπώς, οι δύο νόμοι δεν έχουν και τόσο διαφορετική πρόθεση: αμφότεροι προστατεύουν την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής σχέσης από τον ίδιο τον ανορθολογισμό των καπιταλισμών: εξορθολογίζουν την απόσπαση υπερεργασίας, άλλοτε με την επιμήκυνση και άλλοτε με τον περιορισμό της εργάσιμης ημέρας. Συναντούμε εδώ την ίδια αμφισημία με την οποία περιέγραψε ο Μαρξ τη

λεκτική αντιπαράθεση κεφαλαιοκράτη και εργάτριας στην πρώτη ενότητα. Αυτό που αρχικά ενσαρκώθηκε ως σκηνική αναπαράσταση μεταξύ θεατρικών χαρακτήρων, πλέον απεικονίζεται μέσα από τις κρατικές ρυθμίσεις για τον προσδιορισμό του μεγέθους της εργάσιμης ημέρας.

Στις επόμενες σελίδες της ενότητας (σελ. 211-214) ο Μαρξ εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι κεφαλαιοκράτες στην Αγγλία, παρά τον Factory Act, προσπαθούσαν να επεκτείνουν την εργάσιμη μέρα κλέβοντας χρόνο από όπου μπορούσαν. Δείχνοντας, έτσι, πως η παραγωγή υπεραξίας μέσω της υπερεργασίας δεν είναι κάτι άγνωστο στους εργάτες (σελ. 214). Συγκεκριμένα μέσα από τις εκθέσεις των εργοστασιακών επιθεωρητών (που πρωτοεμφανίζονται εδώ) αναφέρει:

Εκεί που ο επιπλέον χρόνος κερδίζεται με τον πολλαπλασιασμό μικρών κλοπών στη διάρκεια της ημέρας, οι επιθεωρητές έρχονται αντιμέτωποι με σχεδόν ανυπέρβλητες δυσκολίες για την απόδειξη της παράβασης". Αυτές τις "μικρές κλοπές" του κεφαλαίου από το γεύμα και από το διάστημα ανάπαυσης των εργατών οι εργοστασιακοί επιθεωρητές τις χαρακτηρίζουν και ως "petty pilferings of minutes", μικρά ξαφρίσματα λεπτών, "snatching a few minutes", μικροαρπαγές λεπτών ή, όπως τις ονομάζουν τεχνικά οι εργάτες, "nibbling and cribbling at meal times" [τσιμπολογήματα και ροκανίσματα στη διάρκεια του κολατσιού] (σελ. 214).

Παρόλα αυτά θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα σχόλια του Μαρξ παραμένουν μονόπλευρα καθώς δεν υπάρχει καμία αναφορά σε αντίστοιχες στιγμές όπου οι εργάτες «ροκανίζουν» χρόνο από όπου μπορούν, σε μία προσπάθεια να πάρουν πίσω κάποιον από τον χρόνο που τους κλέβουν καθημερινά. Κοπάνες, παιχνίδι εν ώρα δουλειάς, λούφα, σαμποτάζ είναι μόνο μερικοί από τους τρόπους που χρησιμοποιούν οι εργάτες μέχρι και σήμερα για να αντισταθούν στο ξεζούμισμα τους. Βλέπουμε έτσι πως ο ταξικός πόλεμος γύρω από την εργάσιμη μέρα έπαιρνε και τέτοιες διαστάσεις είτε με μοριακές είτε με συλλογικές αντιστάσεις στον χώρο εργασίας. Η μόνη παρατήρηση στην οποία φαίνεται να υπονοείται από τον Μαρξ αυτή η αναγνώριση χωρίς να επεκτείνεται βέβαια είναι η παρακάτω από την 1η ενότητα (σελ. 204):

Εάν ο εργάτης καταναλώνει τον διαθέσιμο χρόνο του για τον εαυτό του, τότε κλέβει τον κεφαλαιοκράτη

Λίγο πριν το τέλος της ενότητας (σελ. 214) ο Μαρξ λέει:

Οι στιγμές του χρόνου είναι τα στοιχεία του κέρδους (μτφ. Μαυρομμάτης)/
Τα χρονοάτομα είναι τα στοιχεία του κέρδους (μτφ. ΚΨΜ)

Αυτή η πρόταση θεωρούμε ότι είναι ιδιαίτερης σημασίας και συνοψίζει ενδεχομένως και όλη αυτήν την αναφορά στο «nibbling and cribbling» των κεφαλαιοκρατών. Οι κεφαλαιοκράτες προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν κάθε στιγμή του χρόνου των εργατών για την παραγωγική διαδικασία, δηλαδή δεν αγοράζουν απλά την εργασιακή

δύναμη του εργάτη για δώδεκα ώρες αλλά πρέπει να σιγουρευτούν ότι κάθε στιγμή αυτών των δώδεκα ωρών θα μπορέσουν να την εκμεταλλευτούν στο μέγιστο. Εκεί είναι που έρχονται να κουμπώσουν και οι προσπάθειες επιτήρησης και πειθαρχίας των εργατών στη δουλειά. Εξάλλου από την αρχή της πώλησης της εργασιακής δύναμης υπάρχει αυτός ο διαχωρισμός. Δηλαδή ο εργοστασιάρχης αγοράζει την εργασιακή δύναμη του εργάτη, δεν αγοράζει την εργασία. Αυτό που αγοράζει είναι την ικανότητα του εργάτη για μία εργασία, μία εν δυνάμει εργασία ας πούμε. Αυτό δεν εξασφαλίζει απαραίτητα την εργασία του εργάτη. Η ενεργεία εργασία είναι κάτι που θα πρέπει να επιβληθεί και να διασφαλιστεί. Εκεί είναι που έρχονται να κουμπώσουν και οι προσπάθειες επιτήρησης και πειθαρχίας των εργατών στη δουλειά με διάφορες μεθόδους για αυτήν την εγγύηση.

Η δεύτερη ενότητα του 8^{ου} κεφαλαίου κλείνει με την ανάγνωση πως οι εργάτες έχουν μετατραπεί σε «τίποτα περισσότερο από προσωποποιημένο εργάσιμο χρόνο» καθώς η ονομασία τους χωρίζεται σε full-timers και half-timers ανάλογα με το πόσες ώρες εργάζονται. Και συνεχίζει:

Όλες οι ατομικές διαφορές διαλύονται στη διαφορά των “μεροκαματιάρηδων” και των “μισομεροκαματιάρηδων”.

Αναστοχασμός ενότητας

1. Αναφορά του Μαρξ όπως είπαμε σε «ένα εργατικό κίνημα που κάθε μέρα λάμβανε όλο και πιο απειλητικές διαστάσεις». Γιατί όμως ο Μαρξ δεν επεκτείνεται περισσότερο στους αγώνες αυτού του κινήματος που πήρε τέτοιες διαστάσεις; Βλέπουμε μία τάση να γίνονται περισσότερες αναφορές στη συμβολή των επιθεωρητών εργασίας στις μεταρρυθμίσεις παρά στις οργανωμένες ή μη αντιστάσεις και διεκδικήσεις των εργατών ή είμαι delusional?
2. Εργοστασιακοί επιθεωρητές: γιατί το υπουργείο εσωτερικών δηλαδή να μισθώσει εργοστασιακούς επιθεωρητές για να κάνουν αυτή τη δουλειά ντε;
3. Ενδιαφέρον έχει σήμερα η δημιουργία της έννοιας του *time theft*, το βλέπουμε και στο S05E03 *The Office*, *Business Ethics*. Θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως απάντηση των αφεντικών στις μοριακές αντιστάσεις των εργαζομένων.
4. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η σύγκρουση γύρω από τον χρόνο παρατηρείται σε όλες τις πτυχές του κοινωνικού εργοστασίου; Παράδειγμα on the top of my head, μαθήτριες που αργούν να μπουν στην αίθουσα, βρίσκουν απίθανες δικαιολογίες για κοπάνα, χαζεύουν στο μάθημα. Θα μπορούσε μία να πάει αυτήν τη σκέψη ακόμα παραπέρα, σκεπτόμενη πως και οι γυναίκες όταν αρνούνται να κάνουν (άλλα) παιδιά πρόκειται για μία ακόμα προσπάθεια να πάρουν τις ζωές τους στα χέρια τους και να κερδίσουν περισσότερο χρόνο για τις ίδιες; Μήπως;

5. Είδαμε στη δεύτερη ενότητα πως στη Δυτική Ευρώπη το κεφάλαιο λειτουργεί με βάση την εσωτερική παράταση της εργάσιμης ημέρας ενώ στην Ανατολική Ευρώπη με την εξωτερική επιβολή επιπλέον αγγαρείας. Και ο Μαρξ φρόντισε να επισημάνει ότι στη Δυτική Ευρώπη η ταξική πάλη κατόρθωσε να επιβάλει προστατευτικά μέτρα για την εργασία, ενώ στην Ανατολική Ευρώπη τους νόμους τους γράφουν οι Βογιάροι. Είναι γεγονός ότι την ίδια εποχή που στη Δυτική Ευρώπη είχαμε την ιστορική μετάβαση από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό, στην Ανατολική Ευρώπη είχαμε την επανεγκαθίδρυση ενός καθεστώτος δουλοπαροικίας που κράτησε για αιώνες. Οι ερμηνείες αυτού του ιστορικού παράδοξου ποικίλουν, όπως ποικίλουν και οι θεωρίες για την ανάδυση του καπιταλισμού. Ο Ρόμπερτ Μπρένερ, σε ένα επιδραστικό κείμενο αναφοράς που γράφει το 1976 για το περιοδικό *Past & Present* με τίτλο *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*¹ προσφέρει μια πολιτική ερμηνεία του φαινομένου, βασισμένη στον ταξικό ανταγωνισμό. Συνοψίζοντας το επιχείρημα του Μπρένερ, κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα είχαμε μια άνοδο του ταξικού ανταγωνισμού σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, από ανοιχτές μαζικές εξεγέρσεις έως την μοριακή άρνηση χωριών να συμμορφωθούν στις απαιτήσεις των τσιφλικάδων για υπερεργασία. Η γενικευμένη αυτή ανυποταξία είχε διαφορετική έκβαση σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές: στη Δυτική Ευρώπη η μαχητικότητα των αγροτικών πληθυσμών οδήγησε στην αποσταθεροποίηση της κυριαρχίας των γαιοκτημόνων, στην ανατροπή της φεουδαρχίας και την ανάδυση της μισθωτής σχέσης και του καπιταλισμού. Αντίθετα, στην Ανατολική Ευρώπη η έκβαση του ταξικού ανταγωνισμού είχε αντίστροφη κατεύθυνση: η αριστοκρατία ενισχύθηκε και επέβαλε τη θέλησή της στους αγροτικούς πληθυσμούς. Αν ακολουθήσουμε, επομένως, την ανάλυση του Μπρένερ τότε τα δύο στιγμιότυπα, του εργοστασιάρχη και του βογιάρου, που επιλέγει ο Μαρξ δεν είναι παρά τα ιστορικά ίχνη που άφησε ένα κύκλος αγώνων ο οποίος έλαβε χώρα αιώνες πριν και κατόρθωσε να διαμορφώσει δύο διακριτές μορφές εκμετάλλευσης. Επομένως, ήδη από τη δεύτερη ενότητα του όγδοου κεφαλαίου μπορούμε να εντοπίσουμε ψήγματα μιας ιστορικής αφήγησης που βάζει τον κοινωνικό ανταγωνισμό στο κέντρο και διατρέχει ολόκληρο το κεφάλαιο.

¹ Βλ. Brenner, Robert (1976). *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. *Past & Present*, No. 78 (Feb., 1978), pp. 37-47 (11 pages) <http://gesd.free.fr/brenner76.pdf>. Καθώς επίσης και τη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του στο Brenner, Robert (1977). *The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism*. *New Left Review* n°104, July-August 1977. <http://gesd.free.fr/brenner77.pdf>

3^η ενότητα: Αγγλικοί βιομηχανικοί κλάδοι χωρίς νομικό περιορισμό στην εκμετάλλευση

Η ενότητα αυτή έχει την ίδια λειτουργία με τη *Νέκνια* στην Οδύσσεια. Τη μεταφορά τη δανειζόμαστε από τον ίδιο τον Μαρξ που γράφει:

Από το πολυποίκιλο πλήθος των εργατών όλων των επαγγελμαμάτων, ηλικιών, φύλων, οι οποίοι έρχονται καταπάνω μας με επιμονή μεγαλύτερη απ' ό,τι οι ψυχές των σκοτωμένων στον Οδυσσέα, και στους οποίους διακρίνει κανείς τα ίχνη της υπέρμετρης εργασίας με τη μία... (σελ. 224)

Μπροστά από τα μάτια του αναγνώστη εμφανίζονται, η μια πίσω από την άλλη, οι πιο υποτιμημένες φιγούρες της εργατικής τάξης, εργαζόμενες σε βιομηχανικούς κλάδους χωρίς νομικό περιορισμό στην εκμετάλλευση. Φιγούρες μόλις ζωντανές αλλά και νεκρές, τσακισμένες από την υπερεργασία, περιφέρουν τα έκδηλα σημάδια της εξάντλησης της εργασιακής τους δύναμης και εξιστορούν τις συμφορές τους. Ο Μαρξ εστιάζει σε εννιά διαφορετικές ιστορίες εργασιακού τρόμου και υπερεκμετάλλευσης. Παρελαύνουν διαδοχικά μπροστά μας:

- τα εννιάχρονα παιδιά που λιώνουν στις βιοτεχνίες κατασκευής δαντέλας,
- οι εργαζόμενοι στα κεραμοουργεία της Αγγλίας και της Σκωτίας, με την υποθρεψία και την εξωπνευμονική, τραχηλική τους φυματίωση (χοιράδωση)²,
- οι εργάτριες στη βιομηχανία παραγωγής σπίρτων που εμφάνιζαν οστεονέκρωση της κάτω γνάθου εξαιτίας του φωσφόρου που πρόσθεταν στα σπίρτα για να ανάβουν με την τριβή σε οποιαδήποτε επιφάνεια³,
- οι εργάτριες της βιομηχανίας ταπετσαρίας που τις έπαιρνε ο ύπνος πάνω στη δουλειά από την εξάντληση,

² Σε περίπτωση που επιθυμείτε να μάθετε περισσότερα για τη χοιράδωση (scrofula), γνωστή και ως King's Evil, πρόκειται για τραχηλική λεμφαδενίτιδα, λοιμώδους αιτιολογίας, με κύριο αίτιο, κατά τον 19^ο αιώνα, την εξωπνευμονική φυματίωση. Αν και οφείλεται κυρίως σε συνθήκες μειωμένης υγιεινής (στο εργασιακό περιβάλλον, εν προκειμένω), οι κύριες δοξασίες της εποχής την απέδιδαν στην κληρονομικότητα, αποπολιτικοποιώντας έτσι τα αίτιά της και μετατρέποντας τη διάγνωση σε ηθικοπλαστικό κήρυγμα. Χρειάστηκε η παρέμβαση και έρευνα κοινωνικά ευαίσθητων γιατρών για να αναγνωριστούν τα πραγματικά, κοινωνικοοικονομικά της αίτια. Για περισσότερα βλ. Dückmann-Gallagher, Noelle (2024). 'A sad inheritance of misery': the cultural life of hereditary scrofula in eighteenth-century England. *MedHist*. 2024 Jan; 68(1): 1–21. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC11046006/> Παράλληλα, ήταν ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση ότι το άγγιγμα ενός μονάρχη ήταν σε θέση να θεραπεύσει την πάθηση, και η δεισδιαιμονία αυτή επιβίωσε μέχρι τον 19^ο αιώνα, όπου και πάλι η επιστημονική έρευνα ανέδειξε τα μικροβιακά της αίτια. Πάνω στις θεραπευτικές ιδιότητες του βασιλικού αγγίγματος βλ. Birkwwood, Katie (2019, 10 Μαΐου). Touching for 'the King's evil': a short history. Royal College of Physicians. <https://history.rcplondon.ac.uk/blog/touching-kings-evil-short-history>

³ Για την οστεονέκρωση της κάτω γνάθου ως επαγγελματική νόσο κατά τον 19^ο αιώνα, βλ. Isaac, Susan (2018, 28 Σεπτεμβρίου). "Phossy jaw" and the matchgirls: a nineteenth-century industrial disease. Royal College of Surgeons of England. <https://www.rcseng.ac.uk/library-and-publications/library/blog/phossy-jaw-and-the-matchgirls/>

- οι εργάτες στην αρτοποιία σε ολόκληρη τη μεγάλη Βρετανία, που η αθλιότητα των εργασιακών συνθηκών τους αποκαλύφθηκε στο ευρύ κοινό από σπόντα, μόνο και μόνο εξαιτίας ενός σκανδάλου για τη νοθεία των αλεύρων με στυπτηρία, που ανάγκασε τους επιθεωρητές να ασχοληθούν με αυτόν τον κλάδο⁴,
- οι αγρεργάτες της Σκωτίας που καταπονούνται για συνεχόμενα 14ωρα χωρίς κυριακάτικη αργία,
- οι εργάτες των σιδηροδρόμων που, μετά από 20 αδιάλειπτες ώρες στη δουλειά, τους πιάνει λήθαργος με αποτέλεσμα πολύνεκρα δυστυχήματα,
- η καπελού Mary Anne Walkley που έχασε τη ζωή της πάνω στη δουλειά, καταρρέοντας από αποπληξία μετά από 30 ώρες ακατάπαυστης εργασίας, θάνατος από υπέρμετρη εργασία, εμβληματικός για τις εργασιακές συνθήκες που επικρατούν σε ολόκληρο τον κλάδο της ένδυσης,
- οι σιδεράδες, επάγγελμα με 11 φορές μεγαλύτερη θνησιμότητα από τον μέσο όρο των ενηλίκων.

Ας σημειωθεί ότι στην ενότητα αυτή ο Μαρξ δεν αναφέρεται σε μια αρχική περίοδο της ανάπτυξης του καπιταλισμού όπου δεν υπάρχει συνολικά καμία ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Ενδέχεται συγχρόνως σε άλλους κλάδους του δευτερογενούς τομέα να έχουν ήδη επιβληθεί ευνοϊκότερες ρυθμίσεις του μεγέθους της εργάσιμης ημέρας. Ο Μαρξ εστιάζει εδώ σε κλάδους της μεταποίησης όπου απουσιάζει κάθε νομικός περιορισμός της εκμετάλλευσης, σε αντιδιαστολή με άλλους κλάδους όπου ο περιορισμός αυτός ενδέχεται να έχει εδραιωθεί από καιρό. Αυτή η συνθήκη τονίζει τη δυνατότητα του κεφαλαίου να αντιμετωπίζει με διαφορεικό τρόπο τις εργάτριες διαφορετικών κλάδων και τομέων της παραγωγής. Σε εμβληματικές βιομηχανίες που συγκροτούν ιστορικό παράδειγμα κεφαλαιακής συσσώρευσης ενδέχεται η εργασία να απολαμβάνει κάποια μορφή νομικής προστασίας, την ίδια στιγμή που σε άλλους τομείς η εργασία λαμβάνει άτυπη μορφή και η εκμετάλλευση μεγαλύτερη αγριότητα. Κάτι τέτοιο εξαρτάται από τις ανάγκες της άντλησης υπεραξίας διαφορετικών βιομηχανικών κλάδων, από τους υλικούς διαχωρισμούς της εργατικής τάξης και, όπως θα δούμε και

⁴ Η νοθεία των τροφίμων ήταν διαδεδομένη πρακτική στη βικτωριανή Αγγλία, διότι πολλαπλασίαζε τα κέρδη των αφεντικών και ήταν δύσκολο να ανιχνευθεί. Μέχρι που αποφάσισε να ασχοληθεί με αυτήν ο παθολόγος Arthur Hill Hassall που, οπλισμένος με την τελευταία λέξη της τεχνολογίας, το απλό μικροσκόπιο, καταπιάστηκε παθιασμένα με την αποκάλυψη κάθε νοθείας. Η δημοσίευση των ευρημάτων του στο περιοδικό *Lancet* προκάλεσε δημόσιες αντιπαραθέσεις και υπήρξε η ευκαιρία ανάδειξης του *Lancet* σε ένα από τα πιο έγκριτα ιατρικά περιοδικά. Για περαιτέρω πληροφορίες πάνω στη νοθεία των τροφίμων, στις προσπάθειες του Hassall καθώς και στη επακόλουθη σύσταση κρατικής επιτροπής για τη διερεύνηση τέτοιων περιστατικών βλ. Charnley, Berriis (2008). *Arguing over adulteration: the success of the Analytical Sanitary Commission. Endeavour*, Volume 32, Issue 4, December 2008, Pages 129-133. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160932708000689> καθώς και Collins, E.J.T. (1993). Food adulteration and food safety in Britain in the 19th and early 20th centuries. *Food Policy*, Volume 18, Issue 2, April 1993, Pages 95-109. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0306919293900187>

στη συνέχεια, από την δύναμη των εργατριών να επιβάλλουν τη συλλογική τους θέληση.

Στην ενότητα αυτή φυσικά δεν περνάει απαρατήρητη η αναφορά σε άρθρα εφημερίδων που παραθέτει ο Μαρξ σχετικά με τη δουλεία. Αρχικά με το παράθεμα από την *London Daily Telegraph* της 17^{ης} Γενάρη 1860 (σελ. 215):

.....Διαδηλώνουμε ενάντια στους ιδιοκτήτες φυτειών της Βιρτζίνιας και της Καρολίνας. Είναι όμως το πυρακτωμένο σημάδι που επιβάλλουν στους μαύρους, με όλες τις φρικωδίες του μαστιγίου και του παζαρέματος της ανθρώπινης σάρκας, άραγε πιο τερατώδες από αυτή την αργή ανθρώπινη σφαγή που πραγματοποιείται για να παράγονται βέλα και γιακάδες προς όφελος κεφαλαιοκρατών;

Και στις επόμενες σελίδες από τους Times (σελ. 226):

Πάρα πολλοί από εμάς πιστεύουν ότι, όσο εξωθούμε τις δικές μας νεαρές γυναίκες στο θάνατο μέσω της εργασίας χρησιμοποιώντας το μαστίγιο της πείνας παρά το σύριγμα του καμτσικιού, δεν έχουμε το δικαίωμα να κηρύττουμε τον πόλεμο σε οικογένειες που γεννήθηκαν δουλοκτήτριες και οι οποίες τουλάχιστον θρέφουν καλά τους δούλους τους και τους βάζουν να εργάζονται με μέτριους ρυθμούς

Οκεί, είναι προφανές το point που θέλει να αναδείξει ο Μαρξ: τις απάνθρωπες συνθήκες εργασίας των μισθωτών στην Αγγλία και την ειρωνεία των κροκοδείλιων δακρύων των «οπαδών του ελεύθερου εμπορίου» για τη δουλεία που υπήρχε ακόμα στην Αμερική. Μήπως, όμως, αυτή η σύγκριση που συντελείται είναι λίγο too much; Θα μιλήσουμε εκτενέστερα γύρω από αυτό και στην επόμενη παρουσίαση.

Ένα ακόμη σημείο στο οποίο θα θέλαμε να σταθούμε σε αυτήν την ενότητα είναι τα σχόλια της επιτροπής στην Ιρλανδία που παραθέτει ο Μαρξ στην σελίδα 223. Συγκεκριμένα:

Η επιτροπή πιστεύει ότι η παράταση της εργάσιμης μέρας πέρα από 12 ώρες αποτελεί μία σφετεριστική παρέμβαση στον οικιακό και ιδιωτικό βίο των εργατών και οδηγεί σε **ολέθρια ηθικά αποτελέσματα μέσω της ανάμειξης στις οικιακές υποθέσεις ενός άνδρα και στην εκπλήρωση των οικογενειακών καθηκόντων του ως υιού, αδερφού, συζύγου και πατέρα**. Η εργασία πέρα των 12 ωρών έχει την τάση να υπονομεύει την υγεία του εργάτη, να οδηγεί σε πρόωρο γήρας και σε πρόωρο θάνατο και συνεπώς **στη δυστυχία των εργατικών οικογενειών, οι οποίες στερούνται τη μερίμνα και την υποστήριξη της κεφαλής της οικογένειας ακριβώς την πιο αναγκαία στιγμή**, (Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861, η υπογραμμισμένη δική μας)

Γιατί τόσο αναφορά στα οικογενειακά καθήκοντα του άνδρα; Έπαιζε πράγματι τόσο μεγάλο ρόλο ο θεσμός της οικογένειας τον 19^ο αιώνα στην ζωή των εργάτ(ρι)ων; Σύμφωνα με τον Μαρξ και τον Ένγκελς αλλά και πολλούς αστούς μεταρρυθμιστές η οικογένεια ήταν ανύπαρκτη μέσα στην βιομηχανική εργατική τάξη. Συγκεκριμένα ο Μαρξ και ο Ένγκελς στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο αναφέρουν πως στη «σύγχρονη βιομηχανία όλοι οι οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ των προλεταρίων διαλύονται και τα παιδιά τους μετατρέπονται σε απλά αντικείμενα εμπορίου και εργαλεία εργασίας». Αυτές οι παρατηρήσεις βασίζονταν σε πραγματικές και δραματικές πιέσεις που ασκούσε η βιομηχανική εργασία στη ζωή της εργατικής τάξης. Κάτω από τις συνθήκες της εργοστασιακής εργασίας, οι δεσμοί συγγένειας μεταξύ των προλεταρίων δεν μπορούσαν πλέον να χρησιμεύσουν ως ένα έτοιμο, πολιτογραφημένο σύστημα υποχρέωσης, φροντίδας και κυριαρχίας. Τα παιδιά εργάζονταν σε εργοστασιακές ομάδες, συχνά με επικεφαλής άνδρες με τους οποίους είχαν μακρινή ή αόριστη συγγένεια. Οι προλεταριοί ζούσαν σε νοικοκυριά με πολλές οικογένειες και γενιές. Οι προλεταρίες γυναίκες πουλούσαν σεξ για να επιβιώσουν. Οι συνθήκες της μισθωτής εργασίας χαλάρωσαν και κατακερμάτισαν τους δεσμούς συγγένειας και τους αναδιαμόρφωσαν με όλο και πιο ετερογενείς τρόπους.

Όμως ακόμα και όταν ο βιομηχανικός καπιταλισμός κατέστρεφε κάποιες μορφές οικογένειας, ταυτόχρονα ενίσχυε μια νέα: την αστική οικογένεια. Οι καπιταλιστές σφυρηλάτησαν μια νέα μορφή οικογένειας. Αντί να επεκτείνουν τις σχέσεις συγγένειας, περιορίζονταν όλο και περισσότερο στην πυρηνική οικογενειακή δομή. Αντί για ανοιχτή παρακμή, γιόρταζαν την ιδιωτικότητα, την αγνότητα, την αποχή και τη μονογαμία. Αντί να διαπραγματεύονται ανοιχτά το γάμο ως επέκταση των πολιτικών συμμαχιών, φαντάζονταν τους εαυτούς τους αφοσιωμένους στη ρομαντική αγάπη.

Η νέα οικογένεια του καπιταλιστικού πλούτου είναι το αναγκαίο αντιστάθμισμα της καταστροφής των προλεταριακών δεσμών συγγένειας. Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς, αυτή η νέα καπιταλιστική μορφή οικογένειας είναι θεμελιωδώς μια μορφή υποκρισίας. Ενώ η αστική ιδεολογία εξυμνεί την αγνότητα και τη μονογαμία, στην πράξη απαιτεί μόνο αυτές τις αρετές από τις γυναίκες. Ενώ η αστική τάξη γιορτάζει τη ρομαντική αγάπη, αυτό είναι απλώς ένα επίχρισμα για χρηματική πρό(σ)οδο. Όπου γιορτάζουν την αθωότητα των παιδιών, η εύπορη ζωή τους εξαρτάται από τη βιομηχανική παιδική εργασία. Για τον Ένγκελς, όλες αυτές οι μορφές υποκρισίας είναι συνάρτηση των σχέσεων ιδιοκτησίας. Η καπιταλιστική μορφή οικογένειας γίνεται η βάση για την καθιέρωση της σωστής γραμμής κληρονομημένου πλούτου και ένα όχημα για περαιτέρω συσσώρευση.

Ο Ένγκελς δικαίως αμφιβάλλει για τους αστούς μεταρρυθμιστές και τους πρώτους κοινωνικούς λειτουργούς που προσπαθούν να εφαρμόσουν διάφορες προσπάθειες για την ενίσχυση της οικογένειας της εργατικής τάξης για την αντιμετώπιση της κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής. Οι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές της εποχής πίστευαν ευρέως ότι η υιοθέτηση του αστικού ηθικισμού από την εργατική τάξη, συμπεριλαμβανομένης κάποιας στενότερης ομοιότητας με την αστική οικογένεια, θα παρείχε το απαραίτητο αντίδοτο στις κακές συνθήκες υγείας. Αυτοί οι υποστηρικτές φαντάζονταν ότι οι

κανόνες της αστικής οικογένειας θα μπορούσαν να σώσουν την εργατική τάξη. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς απέρριψαν μια τέτοια λύση, τόσο με το σκεπτικό ότι δεν αντιμετώπιζε τα βαθύτερα αίτια της βιομηχανικής απασχόλησης όσο και επειδή ο αστικός ηθικισμός ήταν πάντα μια απάτη. Αντικατοπτρίζει λοιπόν αυτή η αναφορά των επιθεωρητών πράγματι την επιβαλλόμενη αυτή στροφή των εργατών προς μία αστική ηθική;

4^η ενότητα: Ημερήσια και νυχτερινή εργασία. Το σύστημα εναλλαγής βάρδιας

Σελ. 227. Το σταθερό κεφάλαιο, τα μέσα παραγωγής, θεωρημένα... είναι η εγγενής ορμή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Στο Πέμπτο Κεφάλαιο ο Μαρξ είχε γράψει:

Μια μηχανή που δεν χρησιμεύει στην εργασιακή διαδικασία είναι άχρηστη. Εκτός αυτού υπόκειται στην καταστρεπτική βία του φυσικού μεταβολισμού. Το σίδερο σκουριάζει, το ξύλο σαπίζει. Το νήμα που δεν υφαίνεται ή δεν πλέκεται είναι χαλασμένο βαμβάκι. Η ζωντανή εργασία πρέπει να αδράξει αυτά τα πράγματα, να τα αναστήσει εκ νεκρών, να τα μετατρέψει από απλώς δυνατές σε πραγματικές και ενεργές χρηστικές αξίες. Γλειμμένα από το πυρ της εργασίας, ιδιοποιημένα από αυτήν ως σώματά της, εμπνευσμένα για τις λειτουργίες που αντιστοιχούν στην έννοια και στον προορισμό τους εντός της διαδικασίας, καταναλώνονται, βέβαια, και αυτά, αλλά με ένσκοπο τρόπο, ως στοιχεία δημιουργίας νέων χρηστικών αξιών, νέων προϊόντων που είναι ικανά να εισέλθουν ως μέσα διαβίωσης στην ατομική κατανάλωση ή ως μέσα παραγωγής σε μια νέα εργασιακή διαδικασία (σελ. 158-159).

Τα μέσα παραγωγής είναι καταδικασμένα στη φθορά και στην ανάλωση. Η χρηστική τους αξία θα απολεσθεί σταδιακά, είτε λόγω της αδράνειας και της αποσύνθεσης, είτε λόγω της διαρκούς χρήσης και της προοδευτικής αλλοίωσης. Το μαχαίρι θα χαλάσει, είτε σκουριάζει άπραγο, είτε στομώνει από την πολλή χρήση. Ωστόσο, από την πλευρά της διαδικασίας αξιοποίησης η απραγία και ανάπαυση είναι κατάρρα. Το σταθερό κεφάλαιο που έχει προκαταβληθεί θα πρέπει να αναλωθεί παραγωγικά, να το καταπιεί η πυρά της ζωντανής εργασίας ώστε να μεταφέρει την αξία του στα νέα εμπορεύματα που θα παραχθούν. Επιπλέον, όσο τα μέσα παραγωγής παραμένουν οκνά, το κόστος διακοπής της παραγωγικής διαδικασίας και επανέναρξής της είναι μεγαλύτερο για το κεφάλαιο και αθροίζεται, αυξάνοντας το συνολικό κόστος. Η παραγωγική διαδικασία ιδανικά θα πρέπει να είναι άοκνη και ακατάπαυστη για να επιφέρει τη μέγιστη δυνατή υπεραξία στο κεφάλαιο. Γι' αυτόν τον λόγο, ορισμένες βιομηχανίες επιβάλλουν την ολόήμερη εργασία, κρατώντας ανοιχτό και λειτουργικό το εργοστάσιο ολόκληρο το 24ωρο, εναλλάσσοντας βάρδιες πρωινής και νυχτερινής εργασίας.

Οι εναλλασσόμενες βάρδιες και η ολόήμερη λειτουργία εξυπηρετούν στο να μην μένει αναξιοποίητη ούτε στιγμή της ημέρας για την παραγωγή υπεραξίας. Άλλωστε,

γνωρίζουμε πως η νύχτα είναι η ώρα των βαμπίρ του κεφαλαίου. Τα κυλιόμενα ωράρια παρέχουν μια λύση στα φυσιολογικά και κοινωνικά όρια που θέτει η ανάγκη αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης στο κεφάλαιο. Δεν επεκτείνουν αναγκαστικά τον χρόνο υπερεργασίας –αν και τέτοιες τεχνικές παράτασης της υπερεργασίας βρίσκονται κρυμμένες εντός της ολοήμερης λειτουργίας. Αποφεύγουν, όμως, την περαιτέρω απώλεια κερδών που προκύπτει από τις σβησμένες μηχανές και τα συσκοτισμένα εργοστάσια.

Τέλος, σε αυτήν την ενότητα ο Μαρξ προχωράει σε εκτενή περιγραφή της παιδικής εργασίας και της εργασίας των γυναικών χωρίς να τα αντιμετωπίζει αποκομμένα από την συνολική ανάλυση της εργάσιμης μέρας αλλά συνδέοντας τα με την «επαίσχυντη παράταση της εργάσιμης μέρας». Δεν θα μπορούσαμε όμως να αφήσουμε ασχολίαστα κάποια σχόλια και παραθέματα που μας έβαλαν σε σκέψεις. Συγκεκριμένα:

Σε ορισμένους κλάδους οι κοπέλες και οι γυναίκες εργάζονται τη νύχτα μαζί με το ανδρικό προσωπικό (σελ. 228)

Και συνεχίζει στην υποσημείωση 93:

...Αυτά τα πρόσωπα θηλυκού γένους, που απασχολούνται μαζί με τους άντρες μόλις και ξεχωρίζουν από αυτούς από το ντύσιμο και, καθώς είναι μπουτζουρωμένα από βρόμα και καπνιά, είναι εκτεθειμένα σ' εκείνη τη διάβρωση του χαρακτήρα που πηγάζει από την αναπόφευκτη συνέπεια αυτής της διόλου θηλυκής απασχόλησης τους.

Woah. Έσκασε σαν χαστούκι αυτό από εκεί που δεν το περιμέναμε. Θα μπορούσε να συνδεθεί αυτή η αφήγηση περί ηθικής παρακμής των γυναικών και διάβρωσης του χαρακτήρα τους λόγω της δουλειάς στα εργοστάσια με τις διεκδικήσεις των ανδρών εργατών για οικογενειακό μισθό και για απομάκρυνση των γυναικών και των παιδιών από τα εργοστάσια; (Spoiler: θα υποστηρίξουμε παρακάτω πως ναι!)

Λοιπόν έχουμε και λέμε, η ανάγκη εισόδου των γυναικών ή έστω των πιο νέων από αυτών στα εργοστάσια ως εργάτριες προκάλεσε μία ανακατάταξη στους χώρους εργασίας και μία ανησυχία στο ανδρικό κοινό αίσθημα. Οι άντρες εργάτες βρέθηκαν μπροστά σε δύο επιλογές καθώς έβλεπαν παράλληλα τους μισθούς τους να μειώνονται:

1. να οργανωθούν από κοινού με τις γυναίκες εργάτριες ή να στηρίξουν τα γυναικεία εργατικά σωματεία
2. να πιέσουν το κράτος για μείωση της εργάσιμης μέρας των γυναικών και των παιδιών.

Είδαμε λοιπόν πως σε αρκετούς κλάδους οι άνδρες ξεκίνησαν να ζητούν μισθούς αρκετά υψηλούς ώστε να μπορούν να κρατούν τις γυναίκες τους στο σπίτι καθώς ισχυρίζονταν πως τα εργοστάσια και η δουλειά εκτός σπιτιού μόλυνε και/ή άφηνε εκτεθειμένες τις γυναίκες.

Και θα σκεφτεί κάποια πιο πονηρεμένη, μα ανησυχούσαν τόσο πολύ οι άνδρες για τις γυναίκες και για τα παιδιά και για αυτό ζητούσαν τον λεγόμενο «οικογενειακό μισθό» ή μήπως απλά για τη πάρτη τους το έκαναν αυτό; Στο σημείο αυτό οι απόψεις διίστανται. Από τη μία, η Jane Humphries υποστηρίζει ότι οι άνδρες ακολουθούσαν μια στρατηγική που προοριζόταν να ωφελήσει τις οικογένειες της εργατικής τάξης, όχι μόνο τους ειδικευμένους άνδρες. Η Heidi Hartmann, ωστόσο, δηλώνει ότι ο «οικογενειακός μισθός» ήταν απλώς μια δικαιολογία για τους άνδρες τόσο για να μονοπωλήσουν την εξειδικευμένη θέση στο χώρο εργασίας όσο και να κυριαρχήσουν στις συζύγους τους στο σπίτι. Η Sonya Rose ενώ αναγνωρίζει ότι οι υψηλότεροι μισθοί για τους άνδρες μπορεί να υπήρξαν ωφέλιμοι για τις οικογένειές τους, αποδεικνύει ότι ο μισθός του οικογενειάρχη συνέχισε να δικαιολογεί τις απεργίες αποκλεισμού των εργαζόμενων γυναικών καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα.

Προκειμένου να πετύχουν το αίτημα για οικογενειακό μισθό έπρεπε να πείσουν την κοινή γνώμη και τις ίδιες τις γυναίκες για αυτό. Υποστήριξαν, όπως βλέπουμε και στο παράθεμα του Μαρξ αντίστοιχα, ότι η εργασία των παντρεμένων γυναικών έβλαπτε την οικογενειακή ζωή, μόλυνε τη γυναικεία ηθική, μείωσε τους μισθούς των ανδρών και εμπόδισε τους άνδρες να κερδίσουν αρκετά για να κρατήσουν τις συζύγους τους στο σπίτι. Αυτή η ρητορική φαινόταν λιγότερο εγωιστική και πιο πειστική από τις μισογυνικές προσβολές εναντίον των εργαζόμενων γυναικών... Φυσικά μερικές φορές δεν έλειπαν και οι μισογυνικές προσβολές και οι προσπάθειες της απομάκρυνσης των γυναικών με τη βία από τους χώρους εργασίας στα σπίτια τους. Το γεγονός ότι μόνο όταν όλες αυτές οι τακτικές δεν πέτυχαν απαίτησαν ίση αμοιβή για τις γυναίκες δείχνει ότι η ισότητα δεν ήταν σίγουρα αυτό στο οποίο απέβλεπαν. Πάντως να αναφέρουμε ότι δεν ήταν ενιαία η στάση που κράτησαν τα ανδρικά σωματεία σε όλες τις πόλεις της Αγγλίας και σε όλους τους κλάδους αλλά υπήρξαν σαφώς διακυμάνσεις.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι το σχόλια που παραθέτει ο Μαρξ και κάνει ο ίδιος κλείνουν το μάτι και αυτά προς αυτή τη κατεύθυνση; Δηλαδή το πρόσφορο έδαφος και την επιχειρηματολογία γύρω από την οποία στήθηκε η προσπάθεια της επαναφοράς των γυναικών στο σπίτι ώστε να ασχοληθούν με την οικιακή ζωή και άμα είναι να κάνουν και κανά μικρό μεροκάματο αλλά εντός σπιτιού πάντα. Πριν πείτε ότι κράζουμε τον Μαρξ, ναι, είναι δέσμιος της εποχής του, ναι, δεν παραμένει ανεπηρέαστος και αυτός κ.λπ., we get it. Ανοίγει πάντως μία ενδιαφέρουσα κουβέντα γύρω από τα όρια και τα πισωγυρίσματα του ανδρικού κατά βάση εργατικού κινήματος εκείνη την εποχή, καθώς αγνοούσε πώς να διαχειριστεί αυτή την ανακατάταξη και το αργό πέραςμα σε μία καινούργια εποχή για τον καπιταλισμό.

Η ενότητα κλείνει με την υποσημείωση 103 (σελ. 234-235) όπου ο Μαρξ ειρωνεύεται την υποκρισία των κεφαλαιοκρατών:

Εν τω μεταξύ, αργά κάποιο απόγευμα το έμπλεο της «απάρνησης» υαλοβιομηχανικό κεφάλαιο γυρνά στο σπίτι από τη λέσχη παραπατώντας, με το

κεφάλι βαρύ από το πόρτο και σιγοτραγουδώντας ηλίθια «Britons never, never shall be slaves!» [Ποτέ, μα ποτέ δεν θα γίνουν δούλοι οι Βρετανοί!]

Αναστοχασμός ενοτήτων

1. Γυρνάμε στο συνεχές παράπονο με τον Μαρξ. Παρ' όλο που με βάση και τον τίτλο της 3ης ενότητας ο Μαρξ μας παρουσιάζει εδώ βιομηχανικούς κλάδους όπου η εκμετάλλευση είναι υπέρογκη και οι εργάτες δεν καταφέρνουν να διεκδικήσουν μείωση ωρών αλλά ξεζουμίζονται στη δουλειά, ο Μαρξ δεν αναφέρει που και που κανά παράδειγμα αγώνων εργατών σε αυτούς τους κλάδους για αλλαγή της κατάστασης. Πρόκειται για μία εκτενή περιγραφική παρουσίαση των δεινών των εργατών χωρίς να αναφέρεται ή να υπονοείται πουθενά κάποια εμπρόθετη κίνηση τους, σαν να είναι απλά άβουλα έρμαια της εκμετάλλευσης. Γιατί έτσι; Τα αφήνει όλα για τις επόμενες υποενότητες λέτε;

Βιβλιογραφία

- Abramovitz, Mimi (2017). "A Woman's Place is in the Home": the rise of the industrial family ethic. Κεφάλαιο 4 στο Abramovitz, Mimi (2017). *Regulating the Lives of Women: Social Welfare Policy from Colonial Times to the Present*. (3rd Edition). Routledge, σελ. 81-102.
- Brenner, Robert (1976). Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. *Past & Present*, No. 78 (Feb., 1978), σελ. 37-47.
<http://gesd.free.fr/brenner76.pdf>.
- Brenner, Robert (1977). The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* n°104, July-August 1977.
<http://gesd.free.fr/brenner77.pdf>
- Clark, Anna (1997). Equality or Domesticity: the Dilemma for Labor. Κεφάλαιο 11 στο Clark, Anna (1997). *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*. University of California Press, σελ. 197-219.
- Cleaver, Harry (n. n.). Chapter 10: The Working Day. Στο *Study Guide to Capital Volume I*. la.texas.edu. Ανακτήθηκε στις 22 Μάϊου 2024 από:
<http://la.utexas.edu/users/hcleaver/357k/357ksg10.html>
- O' Brien, M. E. (2023). Industrialization and the Bourgeois Family. Κεφάλαιο 4 στο O' Brien, M. E. (2023). *Family Abolition: Capitalism and the Communizing of Care*. Pluto Press, σελ. 61-75.

Pepperell, Nicole (2010). Disassembling Capital. (Διδακτορική Διατριβή). School of Global Studies, Social Science and Planning, Portfolio of Design and Social Context, RMIT University. <https://rtheory.files.wordpress.com/2011/06/disassembling-capital-n-pepperell.pdf>

Secombe, Wally (1986). Patriarchy stabilized: The construction of the male breadwinner wage norm in nineteenth-century Britain. *Social History*, 11:1, σελ. 53-76, DOI: 10.1080/03071028608567640